

З ІСТОРІЇ СЛІВ ТА ВИСЛОВІВ

*Маргарита Жуйкова,
Ольга Свідзинська*

Читаючи Івана Котляревського, або Дещо про нишпорну годину

Українська література початку ХІХ століття містить чимало лінгвістичних загадок, передусім незрозумілих зараз лексем і фразеологізмів, що їх мовознавці часто трактують як властивість ідіостилю того чи того письменника, а сучасні читачі схильні не помічати. Проте може виявитися, що якийсь ужитий письменником вираз не є випадковим явищем і несе певне змістове навантаження, долучаючи несподівані обертони до характеристики персонажів. Саме в такому аспекті, на нашу думку, варто розглядати і деякі мовні одиниці, з якими стикаємося у творах Івана Котляревського.

У відомій зі шкільної лави комедійній п'єсі «Наталка Полтавка» є персонаж на прізвище *Тетерваковський*, статус якого автор визначив словом *возний*. Це імперський чиновник невисокого рангу, ще нестарий, із гарною для того часу освітою, що працює в суді, не цураючись при цьому, як би ми зараз сказали, корупційних схем. Зізнаючись Наталці у коханні, він використовує переважно книжні, юридичні вирази (серед яких трапляється чимало церковнослов'янizmів, інколи вимовлених на український манір) та вдається до образів, спертих на відомі автору та його першим читачам суспільно-політичні реалії, наприклад:

Когда би я имѣл – теѣ-то, як его – стѣлько языков, скѣлько артикулов у статутѣ или скѣлько запятых в Магдебургском правѣ²⁶, то і сих не довѣло би на восхваленіє ліпоти твоєй!.. (с. 10)²⁷.

Наталка, почувши це, природно відповідає, що такої мови вона геть не розуміє.

Однак персонаж Котляревського продовжує мовити в тому ж дусі і трохи згодом на зауваження Наталки, що в Полтаві є достатньо панночок на виданні, які більше пасують до статусу чиновника, реагує так:

²⁶ Полтава отримала привілей Магдебурзького права значно пізніше за інші українські міста, у 1752 році, від гетьмана Кирила Розумовського. Проте місто практично не могло користуватися самоврядуванням, а 1781 року, із запровадженням губернського правління на території України, давні привілеї загалом перестали діяти. Докладніше див. Кисіль І. М. Привілей на Магдебурзьке право Полтаві 1752 р. (до питання про автономію міської громади). *Архіви України*. 2015. № 5–6. С. 23–34.

²⁷ Тут і далі цитуємо текст за виданням «Наталки Полтавки», що вийшло у Львові 1898 р. у друкарні Наукового Товариства імені Шевченка.

Бачив я многих і ліпообразних і богатих; но серце моє не імієть – тее-то, як єго – к ним поползновенія. Ти одна заложила єму позов на вічний роки і душа моя єжечасно волаєть тебе і послі нишпорной даже години (с. 11).

У другому реченні цього фрагменту, де Тетерваковський описує силу свого кохання, Котляревський ужив одразу три вирази із семантикою часу: *на вічний роки, єжечасно та послі нишпорной години*. Два з них не становлять для читача якоїсь проблеми: персонаж п'єси безперервно думає про предмет свого кохання і вважає, що такий його стан буде тривати завжди. Проте останнє словосполучення, яке вказує на якусь конкретну частину доби, безперечно, є рідкісним явищем у творах українських письменників і не надається до простої інтерпретації. Після чого саме душа закоханого рветься до Наталки? Чому Котляревському важливо було вказати на цей часовий проміжок, якщо його герой і без того вже оголосив про свої *єжечасні* душевні поривання до коханої особи?

Прикметник *нишпорний* відсутній у наших загальновідомих словниках. І хоча носіям української мови знайоме розмовне дієслово *нишпорити* й утворений від нього іменник з негативною оцінною семантикою *нишпорка*, ці знання нічого не додають до розуміння сенсу виразу *послі нишпорной години*. Логічно припускати, що йдеться про слово, яке вийшло з активного вжитку до початку ХІХ ст. Можливо, і раніше сфера використання цього прикметника була обмеженою. Отже, звернімося до словників, з яких можна довідатися щось корисне про слово *нишпорний* (і про той іменник, від якого утворено цей прикметник).

У першій половині ХІХ ст. український шляхтич козацького роду, Павло Білецький-Носенко, закоханий у красне письменство, а згодом занурений у процес збирання та впорядкування української лексики, підготував рукописний словник десь на 20 тисяч слів, уживаних на теренах лівобережної України (тобто саме там, де живив свої твори народномовною стихією Іван Котляревський). Видано цей словник вже за радянських часів стараннями В. В. Німчука²⁸. Знаходимо у цьому цінному джерелі іменник *нишпора*, який, на думку укладача, є фонетичним варіантом композита *нич-пора*, тобто «нічна пора». Білецький-Носенко помилився щодо внутрішньої форми іменника, пов'язуючи його зі словом *пора*, але загалом ця похибка не є суттєвою. Важливо, що укладач зафіксував для цього слова значення 'вечерня, навечерие' (с. 246). Там само подано й прикметник *нишпорний* (**ничпорний* – так мало би бути за версією Білецького-Носенка) зі значенням 'вечірній' та дієслово *нишпорити*, яке укладач визначив так: 'звонить на вечерню, отправлять вечерню'.

Дещо пізніше, вже в другій половині ХІХ ст., лексеми *не'шпир* та *нешпо'ри* (pluralia) було включено в реєстр першого тому «Малорусько-

²⁸ Білецький-Носенко П. Словник української мови. Київ: Наукова думка, 1966.

німецького словаря» Євгена Желехівського (1886)²⁹. Укладач подав для першого з цих іменників значення ‘сумрак’ (українською мовою), а для другого використав переклад – німецьке слово *Vesper*, що означає ‘вечірня’ (с. 527).

Своєю чергою, німецький іменник *Vesper* [fesper] є продовженням латинського іменника *vesperus*, що позначає пору доби – час після заходу сонця. Шлях від латинського слова *vesperus* до українських *нешпир* та *нешпор* (*нешпора*) пролягав через декілька країн та культурних традицій. Як зазначено в «Етимологічному словнику української мови»³⁰, лексема *нешпир* потрапила в українську мову через польську, а в польську була запозичена зі старочеської (с. 83); у старочеську це слово потрапило із середньовічної німецької. Оскільки всі ці мови мали власні номінації для частини доби, яка настає після заходу сонця, запозичена лексема отримала інший зміст, трансформувавшись при цьому фонетично. На ґрунті західнослов'янських мов на місці початкового приголосного [в] з'явився звук [н]; у такій фонетичній формі іменник потрапив до української і білоруської мов. Щодо семантики, то, очевидно, ця лексема позначала не вечір, а вечірню відправу в костелі, тобто виключно в католицькому храмі. У такому значенні слово *nieszpor* фіксує, наприклад, «Słownik polszczyzny XVI wieku»³¹. У ньому подано численні фрагменти старих текстів, де трапляються, зокрема, комбінації лексем *nieszpor i jutrzeńia* (‘вечірня та утре-ня’), *msze i nieszpory* (‘меси та вечірні’). Фіксуються в польській мові XVI ст. і вживання прикметника *nieszporny*, що утворений від іменника і зберігає його стосунок до вечірньої відправи в костелі (наприклад, *psalmy Nieszporne, modlitwy Nieszporne*). Проте вже в XVI ст. прикметник *nieszporny* вживався і як синонім до *wieczorny* зі значенням ‘taki, który przypada na wieczór; charakterystyczny dla wieczoru’.

Разом із католицизмом, поширеним на території всієї Речі Посполитої, на наші етнічні землі потрапили і лексеми *нешпор* та *нешпорний* (остання переважно у сполученні з іменником *година*). Знаходимо контексти з цими словами в Картотеці «Словника української мови 16 – першої половини 17 ст.», що зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові³². Див.:

²⁹ Малоруско-німецький словар. Львів, 1886.

³⁰ Етимологічний словник української мови: у 7 томах. Київ: Наукова думка, 2003. – Т. 4. – С. 83.

³¹ Słownik polszczyzny XVI wieku. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. T. 18. S. 109–110.

³² Дуже вдячні завідувачці відділу п. Наталі Багнюк за можливість ознайомитися з матеріалами картотеки.

...протє(с)туючы(и) того(ж) вышъпоменєно(го) дня и свята, зъ нешъпору зъ ко(с)тела до дому своє(го) вла(с)ного пришедшы... (Володимир, 1646)

Трвало тоє очекиванє наше ажъ до нешпору (Берестя, 1596)

... поча(в)ши спора(н)ку ажъ до нешпо(р)ноє години ѿчекива(л) (Житомир, 1609)

Перший із наведених контекстів свідчить, що *нешпор* вжите у значенні 'вечірня відправа у костелі', а другий контекст допускає два розуміння змісту цього іменника (власне відправа або вечір).

Оскільки для певних теренів України передання тих змістів, що корелювали саме з католицькою вечірнею, не було актуальним, то лексема *нешпор* / *нешпір* / *нишпор*, яка вже увійшла в практику мовлення, використовувалась лише щодо позначення часу після заходу сонця, сутінків (як це і зазначено у словнику Є. Желехівського). Аналогічно, і прикметник *нешпорний* / *нишпорний*, на відміну від польського *niezporny*, позначав не час вечірньої відправи в костелі, а час доби після заходу сонця³³.

Повертаючись тепер до репліки Тетерваковського, ми можемо зрозуміти, про яку пору дня говорив персонаж: він думає про Наталку після настання вечірньої пори, в сутінках.

Але чому все ж таки Котляревський спеціально вказав у репліці свого героя на *нишпорну годину*? Нам видається ймовірним таке пояснення. Вираз *послі нишпорной даже години* можна розуміти як засіб позначення ночі, отже, Тетерваковський таким тонким прийомом, гідним освіченої людини, натякає на те, що він не спить по ночах і думає про предмет своєї любові. У всьому реченні помітна та сама схильність персонажа до гіперболізації, яка властива й іншим конструкціям, що ними Тетерваковський описує своє кохання до Наталки. Разом з тим не можна не помітити тої майстерності, з якою Котляревський підбирає виразні й неординарні мовні засоби для створення мовленнєвого портрета свого персонажа.

³³ Принагідно згадаємо, що при публікації збірника творів Івана Котляревського, Семена Гулака-Артемівського та Євгена Гребінки у серії «Руська письменність» (Львів, 1908 р., 2-е вид.) його видавець Юліян Романчук зробив спроби потлумачити окремі малозрозумілі слова та вирази, зокрема і з мовлення Тетерваковського. Наприклад, у короткому словничку до «Наталки-Полтавки» слово *поползновение* пояснене як 'потяг, хіть', хоча зрозуміло, що возний, говорячи про свої почуття, описує їх як високі, духовні переживання. Котляревський в жодному разі не натякає на тілесну складову любовних почуттів своїх персонажів, а тому запропоноване пояснення іменника *поползновение* слід визнати вкрай невдалим. Сполучення *нишпорна година* Романчук неточно тлумачить як 'година вечірні' (с. 356).